

РЕЛІГІЙНИХ ФАКТОР В ДЕРЖАВОТВОРЧИХ І НАЦІОТВОРЧИХ ПРОЦЕСАХ (ЗА КОНЦЕПЦІЄЮ М. ДРАГОМАНОВА)

Останні події в Україні, особливо ті, що були пов'язані з відзначенням 1020-ліття хрещення Київської Русі, виразно засвідчують, що церковно-релігійна сфера життя молодого незалежної держави характеризується неабиякою складністю в підходах до розуміння загальнонаціональних потреб, у тому числі тих, що проєктуються на необхідність вирішення проблем Українського Православ'я. У цьому зв'язку надзвичайної ваги набуває питання досягнення загальнонаціонального консенсусу з цілої низки проблем властиво церковного, а також позацерковного значення. Під таким оглядом звернення до ідейно-теоретичної спадщини видатних мислителів та вчених України є надзвичайно важливим і актуальним. Бо, крім іншого, будучи виразниками потреб українського народу, вони, поглиблювали погляд на його церковно-релігійні вірування, спосіб їхнього вираження та задоволення потреб в широкому контексті національного життя. Приклад Михайла Драгоманова, а вірніше його ідейно-теоретичних підходів до розв'язання національного питання, в цьому сенсі можна вважати показовим, адже багато з того, про що він писав і мріяв, перегукується з реаліями сьогодення.

Для цього нагадаємо, що процес розвитку та становлення національної ідеї на теренах етнічної України, більшість східної та центральної частини якої знаходилася в складі Російської імперії, тоді як землі західного регіону перебували під політичним протекторатом Австро-Угорщини, припав на середину та другу половину XIX ст. Саме цієї пори набули неабиякого піднесення та розголосу проблеми мови, культури, політичного самоврядування, що уявляються безпосереднім відгомонам тих європейських віянь, виразниками яких була ціла плеяда західноєвропейських учених та мислителів. Серед них бачимо таких видатних презентантів, як Ж.-Ж. Руссо, П. Ж. Прудон та О. Конт, під безпосереднім впливом яких формувались дещо старші сучасники М. Драгоманова, зокрема, М. Костомаров, П. Куліш, Б. Грінченко, В. Антонович. Не будучи одностайними у підходах до розуміння, як політичних, так і стратегічних завдань українського народу, вони в своїй переважній більшості надзвичайно прислужилися науково-теоретичному осмисленню поняття "нація" з усіма його залежностями та наслідками.

Зокрема, такі громадські утворення, як "Кирило-Мефодіївське товариство", "Стара Київська громада", "Хлопомани", "Женевська спілка", "Брацтво Тарасівців" в своїй культурно-освітній діяльності стали виділяти Україну в окрему політичну одиницю зі своєю історією та, відповідно, політичною думкою, витоки якої сягали часів Київської Русі. Хоча дані погляди значною мірою й опиралися на засади культурно-просвітницької діяльності, але такий стан речей розглядався як передумова або перший крок в процесі державотворення.

Значною мірою цьому усвідомленню сприяв реакційний характер Валуєвського циркуляру (1863) та Ємського указу (1876), якими фактично заборонялась діяльність на користь національного культурно-освітнього розвитку або ж вона була змушена згортатися до мінімуму. Найбільше, що тієї пори турбувало переважну частину української інтелігенції полягало у відповіді на два питання: а) який державний статус має здобути Україна – в межах чи поза межами Російської імперії; б) як самоідентифікувати себе і свою історико-культурну спадщину в російському ареалі. Характерним при цьому було те, що, переймаючись альтернативними формами державного управління та необхідністю гармонізації взаємин на рівні "державна – народ", більшістю вчених, як і державних діячів, потреби віруючих ігнорувались.

Одним з противників таких підходів до розподілу пріоритетів на рівні “держав-народ” виступив видатний громадський діяч другої половини ХІХ ст. Михайло Драгоманов. Покликуючись на досвід інших народів, він писав: “Сама по собі думка про національність ще не може довести людей до волі й правди для всіх і навіть не може дати ради впорядкування навіть державних справ. Треба пошукати чогось іншого, такого, що б стало вище над всіма національностями та й мирило їх, коли вони підуть одна проти другої. Треба шукати всесвітньої правди, котра б була спільною всім національностям”. [Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. Вибране – К., 1991. – С. 469]. Такою цінністю для Драгоманова виступали закони рівності “людськості”, для досягнення яких належало створити відповідні політичні, соціальні та культуротворчі умови, тоді як формою їхньої реалізації поставала громада, що мала б розвиватися на федеративних засадах.

Будучи за своїми суспільно-політичними поглядами поступовцем, тобто вченим, який дотримувався позитивістсько-еволюціоністських переконань, Драгоманов в своїй праці “Рай і поступ” зазначав: “Коли дивитись на долю окремих народів, то можна часто не тільки не бачити поступу, але бачити навіть погіршення тієї долі, бо з часом траплялося, що цілі народи попадали в неволю до чужинців або й зовсім гинули. Але коли оглянути долю всіх народів на землі, принаймні з того часу, з якого можна мати писемні спомини про ту долю, то безумовно зауважимо, що тим часом як в одного народу поступ часом інколи спинявся або й зовсім переривавсь, то він в другого народу все-таки ішов далі, або що поступ, з одного боку, спинявся серед якогось народу, то, з другого боку, серед другого народу було якраз навпаки, аж поки згодом один народ ? не навчався в другого тому, в чому він остався позаду. Оглядаючи долю всіх народів, ми бачимо, що взагалі народи помалу зближуються між собою, виробляють з себе ніби одну громаду, передають один одному свої вигадки й думки так, що з окремих народів виробляється дійсне людство, в котрому поступ не може перестати навіть в найгірші часи” [Драгоманов М. Рай і поступ. – Вінніпег, 1916. – С.80].

Головною особливістю сучасного йому етапу світової історії вчений вважав те, що люди вже переросли державні спілки й прямують до якихось інших. “Тепер вже показалося, – підкреслював М.Драгоманов, – що й в тих породах людських, котрі мають свої держави й великі, багаті, й вільні (напр., як Франція, Англія), або й великі спілки вільних держав (як С. Американська Спілка), більша частина людей бідують мало чим менше, ніж бідують мужики українські” [Драгоманов М.П. Передне слово [до “Громади” 1878р.] // Драгоманов М.П. Вибране. – К., 1991. – С. 276–326]. Однак в цьому контексті насамперед важливо підкреслити: проектуючи зазначенні думки на історію України та враховуючи її повчальні уроки, а також поточне життя бездержавної України, Драгоманов був переконаний, що державність дає кожному народу суттєві переваги, головною з яких є можливість вільного розвитку

Як бачимо, Драгоманов виходив з того, що ідеальною формою відносин у суспільстві, яка могла б забезпечити соціальну справедливість, є автономія на федеративних засадах. “Українцям, – заявляв він, – найліпше виступати з думками не стільки національними, скільки автономними й федеральними, до котрих пристає не завше багато людей і з других країв і пород” [Там само. – С. 276–326]. Утверджуючи цю думку, вчений доводив: “В нашій справі, коли ми поставимо думку, що національність є перше, головне діло, то ми поженемось за марою, або станемо слугами того, що всилюється спинити поступ людськості, і поставимо на риск, коли не на згубу, й саму нашу національність. Коли ж ми станемо при думці, що головне діло – поступ людини й громади, поступ політичний, соціальний і культурний, а національність є тільки ґрунт, форма та спосіб, тоді ми певні, що послужимо добробуту й просвіті нашого народу, а вкупі з ним й його національності: охороні й зростові того, що в ній є доброго” [Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу// Драгоманов М. Вибране – К., 1991. – С. 469].

Цілком логічними під цим оглядом здаються нам і тактико-стратегічні завдання, які розробляв Драгоманов і які можна було б звести до необхідності:

а) послабити тиск з боку влади на соціально незахищені верстви населення, в яких вчений вбачав рушійну силу на етапі державоусвідомлення та протесту;

б) адаптувати політичну програму до європейських стандартів, що дозволило б повернутись на шлях еволюційного розвитку, який було зупинено;

в) на основі політичної програми синтезувати потреби суспільства в релігійній свободі.

До речі, подібні думки можна зустріти в концепціях О. Потебні та С. Подолінського, які, кажучи словами М. Драгоманова, відстоювали думку про те, що “національна єднота в державі не завше може вести до більшої вільності і що думка про національність може бути причиною і насилування людей, і великої неправди” [Там само. – С. 469]. А це означає, що, незважаючи на існуючі відмінності в підходах до осмислення національного фактору, науковці різних ідейних переконань були спільні в підходах та розумінні нагальних соціальних змін в житті українського народу.

Важливу роль в даному процесі мала відіграти релігія з її багатоаспектними функціональними можливостями, що були покликані проявити себе на етапі державотворення та націоформування. Розглядаючи релігію як феномен еволюції, Драгоманов наголошував на трьох її функціях, а саме:

- компенсативній, що постає доповненням до соціального світу;
- комунікативній, яка сприяє налагодженню діалогу між віруючими;
- інтегративній, що відображає ідеологічну та організуючу здатності релігії через посередницьку діяльність релігійних інституцій.

Зрозуміло, що, характеризуючи зазначені функції, М. Драгоманов не міг оминути питання відносин держави та церкви, які, на думку вченого могли пришвидшити європеїзацію українського народу. Зокрема, розробляючи національну концепцію становлення та розвитку України, Драгоманов надавав важливого значення релігійному фактору, його ролі в сфері церковно-державних і національно-релігійних відносин, що пояснюється функціональними особливостями, які вчений вбачав в феномені релігії. “Релігія, – зазначав мислитель, – релігійна єдність полегшує єдність державну, посилює зв’язок між членами держави” [Драгоманов М. Восточная политика Германии и обрусение // Драгоманов М. Политические сочинения. – М., 1908. – Т. 1. – С. 51].

При цьому, здебільшого послуговуючись терміном віра, Драгоманов чудово усвідомлював, що досягнути тих соціальних ідеалів, за які він боровся, можна лише за допомогою духовенства. Але церква об’єктивно не могла виконати цю роль і місію з причини своєї консервативності та закритості, хоча мислитель вважав, що ті принципи, які вона пропагує, цілком можуть бути використанні як певна програмна база. Як відомо, вчений висловлював своє незадоволення з приводу потужного державного впливу на релігійні утворення.

Водночас, враховуючи досвід європейських країн та добре знаючи їх історію, Драгоманов прийшов до висновку, що релігія для більшості з них (насамперед Франції, Італії, Німеччини) стала рушійною силою в процесі здобуття соціальних, політичних та економічних свобод. Це й стало поштовхом для пропаганди дослідником такої форми зближення української інтелігенції з наявними в Україні церковними інституціями, які могли б адекватно відображати надзвичайну важливість для українського народу ролі церкви та релігійного фактору як формотворчого чинника його світогляду, потреб та ідеалів. Між тим, відповідаючи на цей запит часу, Драгоманов зазначав, що жодна з існуючих тогочасних церков не була проукраїнською, оскільки всі вони представляли інтереси Рима, Відня, та Москви. У цьому контексті звертає на себе особливу увагу критичний запал дослідника, який навіть у ставленні до провідних церков України, під якими розуміємо Українську Греко-Католицьку та Православну Церкви, виявляв неабиякий радикалізм підходів та оцінок. “Чи розуміють вони, – заявляв дослідник, – що, окрім загальних культурних міркувань, інтереси самої національної політики

вимагають з їх боку розриву з мертв'яком, який звуть унією, звісно, не для того, щоби зв'язувати їх з іншим мертв'яком, що починає вже розкладатись у їх співплемінників, українців російських?" [Драгоманов М. Новый урок судьбы галицким украинофилам // Драгоманов М. Собрание политических сочинений. – Париж, 1906. Т. – 2. – С. 641].

З того випливає, що М. Драгоманов добре усвідомлював чільне місце й роль церковних інституцій та релігійного фактора в житті українського суспільства, проте прекрасно розумів, що можливості позитивної роботи духівництва жорстко обмежені, що нерідко священники були безсилі, навіть за цілком щирого бажання, допомогти своїй пастві у захисті чи задоволенні її прав. Він вказував на залежність духовенства від волі місцевих органів управління, урядовців, поліції, церковного начальства і все ж наполягав, що союз із духовенством є вкрай бажаним і шукав спільні точки дотику, які об'єднували б церкву та державу на етапі формування нації, коли незмірно зростає вага мовного аспекту та територіального фактору як ідентифікаційно вагомих чинників. Хоча, аналізуючи процес та передумови національно-визвольної війни, вчений всіляко застерігався від мілітарного способу розв'язання цивілізаційних криз, вважаючи, зокрема, Хмельниччину часом втрачених сподівань та причиною "обірваної" історії українського народу. "Впять-таки, – зазначав Драгоманов, – наша Україна була найближча до тих думок, котрі довели всю Європу до зміни церковної (реформації) якраз тоді, коли наші прості люди найбільше повставали за свою волю, а наша порода була найближча до спільності всіх своїх громад" [Драгоманов М.П. Передне слово до громади. – С. 287].

Тим самим засвідчується, що основні ідейно-теоретичні зусилля Драгоманова були спрямовані на те, щоб вивести українську наукову думку з лабет вузького етнографізму і націоналізму та ввести її в русло європейського розвитку. Звертаючи погляди інтелігенції на потреби й прагнення простого народу та закликаючи вивчати його духовну спадщину, Драгоманов відстоював справу відданості інтелігенції ідеалам служіння народові. Будучи людиною досить прагматичною, він фактично здійснив остаточний перехід від романтичних суспільно-політичних засад на позиції раціонального самоусвідомлення українських потреб, залишивши достатньо місця як універсальному, так і національному початкам. Феномени секуляризації, соборності та цілісного європоцентризму в цьому контексті мали б посідати визначальне місце.

Не маючи можливості більш-менш конкретно розглянути погляди Драгоманова на зв'язок релігії й суспільних явищ, які знайшли відображення в цілій низці його праць ("Чудацькі думки про українську національну справу", "Євангельська віра в старій Англії", "Про волю віри", "Питання релігійної свободи в Росії", "Заздрі боги", "Шевченко, українофіли і соціалізм", "Австро-руські спомини (1867-1877)", "Віра та громадські справи", "Рай і поступ", "Передне слово (до громади 1878)", тільки зазначимо, що Драгоманов вважав релігію надто складним продуктом культурно-історичного розвитку, який, як явище духовної культури, поставав органічною складовою поняття "людськості", тобто універсальним міжнаціональним критерієм суспільних взаємин. Саме це концептуальне положення змусило Драгоманова-політика ретельніше поставитись до вивчення релігії та належніше оцінити її роль в контексті взаємодії різних факторів на суспільно-ідеологічному тлі життя бездержавної України.

На думку А. Колодного та Л. Филипович, "майбутнє України в релігійному плані вчений пов'язував з європейським рівнем розв'язання цих питань: прийняття закону про свободу совісті, розподіл церкви і держави, знищення державних церков, повна свобода віросповідання, визнання в релігійному житті принципу децентралізації, тобто право громад влаштовувати своє релігійне життя, як вони того бажать" [Колодний А.М., Филипович Л.О. Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан. – Львів, 1996.– С.101].

В цьому контексті потрібно зазначити, що вагома частина теоретичної спадщини Драгоманова була спрямована на осмислення такої моделі державно-церковних відносин, яка б зобов'язала державу виступати гарантом соціальних, еко-

номічних, політичних та релігійних свобод перед своїм народом. “На його думку, – зазначав знаний дослідник Драгоманівської спадщини М. Лобода, – тільки особа має визначати напрямок і зміст своєї релігійної діяльності. Це – закрита зона для держави, де неприпустимою є регламентація або будь-яке стимулювання з її боку. Разом з тим тільки держава спроможна і правочинна забезпечувати рівноправність, законослухняність та взаємоповагу суб’єктів цієї діяльності у всіх суспільних виявах її форм” [Лобода М. М.П. Драгоманов про свободу совісті і суспільну функціональність релігії // Українське релігієзнавство. 1999. – № 9. – С.56].

Під таким оглядом організація усіх українських земель на основі федералістичних засад, на думку М. Драгоманова, є тим засобом, який дозволить реалізувати головну мету всього суспільного розвитку. Адже людство в своєму розвитку все більше перетворюється з опосередкованих національних організмів на єдине ціле, в існуванні якого тільки й можна зрозуміти напрямок прогресу та його зміст. Для вченого спрямованість історичного процесу не викликає сумніву, головне – зрозуміти його напрямок і зосередити всі зусилля людства на реалізації головної мети його існування.

Як вважає М. Шаповал, вчений своїм першочерговим завданням ставив створення такої програми дій, виконання якої забезпечило б реалізацію ідеалу організації суспільного буття – безначальства. “Перш за все, за Драгомановим, у громадському процесі, як і в природному, є свої закономірності для змін, ігнорувати ці закономірності не може той, хто хоче йти певно і твердо до мети. Для змін треба мати план, виготовлений на засадах чистої (досвідної) науки” [Шаповал М. Михайло Драгоманов як ідеолог Нової України // Драгоманов М.П. Вибрані твори. Збірка політичних творів з примітками. – Прага-Нью-Йорк, 1937. – С. 31–55].

У цьому контексті мав рацію відомий знавець літературної спадщини М. Драгоманова Іван Лисяк-Рудницький, коли зазначав: “Ніщо краще не засвідчує глибину ліберальної позиції Драгоманова, ніж його потяг до протестантства” [Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1. – С. 309]. І цьому не важко знайти пояснення. Оскільки ідеальною формою суспільних відносин для вченого виступала громада, то він віднайшов аналогію такої церковної організації в середовищі баптистів, а власне – у їх релігійній доктрині. Саме протестантська громада могла, на думку Драгоманова, стати фактором єднання та співпраці українського народу з українською інтелігенцією, запорукою вироблення нових державотворчих засад на етапі розбудови українського суспільства. Прикладом і зразком для Драгоманова служила Європа, де протестантський рух набув неабиякого розмаху, початок якому поклала Реформація, тобто те явище, яке, на переконання вченого, має пережити Україна. Підставою для цього йому слугували:

- а) поява та розвиток церковних братств;
- б) спроби перекладу Святого Письма національною мовою;
- в) відокремлення церкви від держави, а також максимальна демократизація їх стосунків;
- г) усвідомлення необхідності змін в обрядовій системі.

Однак, як знаємо, ідеї Драгоманова не знайшли надійного історичного ґрунту для свого втілення, а відтак й не були реалізовані на теренах України ХХ ст. Проте вони можуть бути (нехай частково) придатні, а можливо й використані за нових обставин, які постали з проголошенням Україною державної незалежності. У кожному разі, окремі ідеї, погляди або положення і, зокрема, щодо перспектив людського розвитку, свободи совісті чи ж необхідності протестантизації України та виведення її на нові духовні реєстри цілком узгоджуються з логікою постмодерного думання, кореспондуючись з активізацією глобалізаційних процесів, секуляризаційних тенденцій та суцільною толерантизацією церковно-релігійної сфери життя незалежної України.